

Қ.К. Кенжалин, Ә.А. Данияр*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aliya_daniyarova@mail.ru)***«Бабырнамадағы» оронимдер мен гидронимдер**

Аңдатпа. Захир ад-дин Бабыр – Могол тайпаларын бір қолға біріктірген әмірші, Үндістандағы Могол әулетінің негізін қалаушы, Шыңғысханның ұрпағы, Омар Шейх Мырзаның үлкен ұлы, көрнекті жауынгер, ақын және данышпан, мемлекет қайраткері. Бабыр әдебиет, өнер, тарих, әскери және мемлекеттік істерді жақсы білетін адам ғана емес, сонымен қатар экология, география, биология мәселелері бойынша да ең үздік тұлға боп танылады. Автор «Бабырнама» жазба мұрасы арқылы өз дәуіріндегі табиғат нысандары – су, ауа, топырақ, тау, флора мен фауна туралы дәйекті түсініктемелер мен анықтамалар жасады.

Бабыр Орта Азиядан бастау алып, Ауғанстан мен Үндістан жерлеріндегі тау-қыраттар мен асулар, өзен-көлдердің бойынан өтіп, мекен еткен жерлері туралы жазба деректерінде нақты дәйектемелер келтіреді. Яғни «Бабырнамада» топонимикалық тұрғыдан оронимдер мен гидронимдерге мысалдар жеткілікті. Бабырдың өткен жолдарында кездескен түрлі тау-қырат пен жоталар, дария-көлдер мен бұлақтар жинақталып, олардың географиялық анықтамасы келтіріледі.

Түйін сөздер: жазба мұра, Орталық Азия, Оңтүстік Азия, Үндістан, географиялық аймақ, таулы аймақ, дария, өзен-көлдер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-219-231>

Түсті: 22.12.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.06.2023

Кіріспе

Ұлы Жібек жолындағы қалалар мен елді мекендер, жер-су, тау-жоталар мен өзен-көлдер тек географиялық орналасуымен ғана емес, тұрғындардың сол аймақтарға өзіндік қызметі мен сипатына байланысты атаулар беруімен де ерекшеленеді. Захир ад-дин Бабырдың ең көлемді әрі мазмұнды шығармасы – «Бабырнамада» Ұлы Жібек жолы бойындағы кейбір аймақтарға қатысты топонимдер аталып, сипатталады. Соның ішінде қала мен елді мекендерден бөлек, таулы жерлер, өзен-көлдер мен бұлақтардың да жазба мұрада жиі ұшырасып, сол жердің табиғатымен, халқымен ұштасып байланысуын Бабырдың жазбасынан көре аламыз. Ғалымдар мойындағандай, «Бабырнама» - топонимиканы дербес ғылым ретінде дамытуға мүмкіндік берген Орталық Азияның жауһары» [1, 273 б.].

Демек, географиялық, мәдени және тарихи кеңістікті ортақтастыратын топонимика үшін Бабырдың берілген жазба мұрасы таптырмас еңбек екені анық.

Бабырнамада кездесетін жер-су, тау-жоталардың жалпы терминдік атауларына тоқталып өтейік.

Оронимдер – таулардың, шыңдардың, биіктіктердің, жоталардың, төбелердің, тау асуларының, жазықтардың, қыраттардың және басқа орографиялық объектілердің атаулары.

Гидронимдер – топонимдердің бір түрі, су объектілерінің атауы (өзендер, көлдер, теңіздер, бұлақтар, бұғаздар, арналар және т.б.). Гидронимдерді зерттеу – гидротопонимика ғылымының еншісінде. Су объектілерінің атаулары ежелгі дәуірден бері сақталған, сондықтан гидронимдер өте жоғары лингвистикалық және тарихи құндылыққа ие [2].

Жеке автор стилі немесе бір шығарма ішіндегі топонимдерді зерттеу келесі параметрлер бойынша топтастырылған ономастикалық дереккөздерін талдаудан басталады. Алдымен, «Бабырнама» мәтінінің ономастикалық кеңістігіндегі гидронимдерге, содан кейін автор сипаттап өткен оронимдер жүйесі мысалға келтіріледі.

Зерттеу әдістері

Дәйектемелер Бабырнама шығармасы оқиғалары тұрғысынан іріктеліп, ондағы гидронимдер мен оронимдерге географиялық анықтама берілді. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы, сипаттау, жүйелеу, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма тәсілдері қолданылады.

Талқылау

Ортағасырлық мәтіндер тарихи тұрғыдан жақсы зерттелген. Шетелдік тіл білімінде, әсіресе Еуропа, Ресей, Өзбекстан, Түркия және т.б. елдерде «Бабырнаманың» құрылымдық, мазмұндық ерекшелігі әртүрлі сала – тарихи, тілдік, әдеби, музыкалық, саяси, әлеуметтік, философия бойынша зерделенді және зерттелініп келеді де. Ал тілдік деректеме тұрғысынан жекелеп қазақ тіл білімінде XVI ғасырда жазылған түркі халықтарының құнды мұрасы – «Бабырнама» нақты нысанға алынып зерттелінген жоқ.

Зерттеуді жүргізуде негізгі материал ретінде орта ғасырдың аты аңызға айналған ұлы қолбасшысы, Темір әулетінің ұрпағы, реформатор билеуші Захир-ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты тарихи еңбегі зерттеу нысанамызға алынды. Аталмыш еңбектің 1857 жылы Н.И. Ильминский тарапынан жарияланған қолжазба нұсқасымен қатар, 1993 жылы Нью-Йорк қаласында Гарвард университеті тарапынан W.M. Jr. Thackston авторлығымен жарияланған «Bābunāma» (түркілік латын графикасындағы транскрипт, парсыша және ағылшын тіліндегі аудармалары) нұсқалары басшылыққа алынды.

«Бабырнама» жазба мұрасындағы гидронимдер мен оронимдер түрлі сипат-белгіге, қызметке ие және Бабырдың бастан кешкен жағдаяттары мен оқиғаларымен тығыз байланысты. Яғни автор оны тек атап өтіп қана қоймай, өз өмірін баяндау процесіндегі кезеңмен қоса әңгімелейді: тарихи оқиғалар, әскери жорықтар, саяхаттар т.б. Ғалым М.Носирова автордың жазбалары жөнінде: «Бабыр бір уақытта топографиялық, топонимикалық, этнографиялық бақылаулар жүргізді», – дейді [3, 391]. Сол сияқты жалпы топонимдер бойынша да: «Егер топонимдер Бабыр жаулап алған, зерттеген және өмір сүрген географиялық аймақтардың орналасуына сәйкес құрылымдалған болса, онда антропонимдер жүйесі біршама күрделі», – деген пікір айтылады [4, 73 б.].

«Бабырнама» жазба мұрасындағы Орта Азиядан басталатын көркем кеңістік (Әндіжан - Мәуреннахр және Иран – Ауғанстан – Үндістан) – бұл автордың өміріндегі оқиғаларды, сол жерлермен байланысты жағдайларды, қоршаған табиғатты сипаттаудың шынайы және қарапайым, әрі үздік көрінісі. «Бабырнаманың» топонимдік сипаты бірекі аумақпен шектелмеген. Осы тұста төмендегі географиялық карта түріндегі суретке (1-сурет) назар салайық. Бұл жерде жалпы Бабырдың өткен жолдары ішіндегі Орта Азия аумағындағы жер-су атауларын көре аламыз.

Берілген суреттегі Трансоксиана немесе Трансоксания – қазіргі Азияның төменгі бөлігінде орналасқан аймақ пен өркениетке қатысты ежелгі атау. Бұл суретте тек Өзбекстан жеріндегі топонимдер ғана емес, Ұлы Жібек жолының басты сауда қалаларының бірі болған Отырар қаласы мен Сырдария (Jaxartes) өзені, Әмудария (Oxus) өзені де белгіленген. Яғни «Бабырнамада» автор түркі халықтарының өмірінде маңызды орынды алған түрлі жер-су, тау-қыраттар мен қалаларды жай суреттеп қана қоймай, олармен байланысты оқиғалар, әскери жорықтар және халық пен билік өміріне тікелей қатысты орындар (объект) ретінде түсіндіріп, сипаттайды.

3. Джурабаеваның пікірінше, «Бабырнамада айтылған өзен-көлдер мен ағын-сулар біздің көз алдымызда табиғаттың ерекше сұлулығын бейнелеу формасында

көрінеді» [5, 2 б.].

Ал төмендегі мысалдар арқылы біз осы жоғарыда аталған гидронимдерге дәйеккөздер келтіреміз.

هیچ جانب تین قیش یاغی کیلا الماس سبحون در یاسی کیم خجند سویی غه مشهور دور
شرق و شمالی طرفیدین کیلیب بوولایت نینک ایچی بیله اوتوب غرب ساری
اقار خجند نینک شمالی فناکت نینک جنوبی طرفیدین کیم حالا شاهرخیه غه

[6, 2].

Sayhūn daryāsi, kim Xujand suyi»ğa» mašhūr dur, šarq va šimāl tarafidin kelip bu vilayatning içi bilä ötüp ġarb sarı aqar [7, 3 б.].

Сейхун дариясын жергілікті халық Ходжент су деп те атайды, солтүстік-шығыстан ағып, тікелей уәлаят арқылы өтіп, батысқа қарай ағады.

«Сейхун» – Сырдарияның екінші атауы. Бұл атаудың Бабырдың заманына

дейін де қолданылып келе жатқанын Б.Е.Көмеков пен З.С.Ильсованың Ыақұттың «Му’джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағынан біле аламыз: Сейхун (Сырдария) – Самарқандтан кейінгі, Худжандқа жақын үлкен атақты өзен. Одан керуен өте алатындай қыста мұз қатады. Ол түркілер елінің шекарасында орналасқан [8, 214 б.].

قندوزغه خسرو شاه غه اوزینی تارتی ترمذ نواحی سیدین آموینی کیچا تورغاندا
سید حسین اکبر کیم سلطان مسعود میرزا هم اوروغی ومعتبر کیشی سی
ایدی ترمذ حاکمی ایدی خبر تاییب بابسنغر میرزانی اوسهیکا کیلیدی میرزا

[6, 55 б.].

Tirmiz navāhīsıdın Amüni kečädürğan mahallda Sayyid-Husayn Akbar, kim Sultān-Mas’ūd Mirzāning ham uruqı ham mu’tabar kišisî cdi, Tirmiz hākimi edi, xabar tapıp Baysunğur Mirzāning üstigä keldi [7, 91 б.].

Әмуды өтіп, Термездің төңірегіне келген кезде, Сейіт Құсайын Ақбар бұл хабарды естіп, Байсұңқар мырзаға қарсы шығады. Ол Сұлтан Масуд мырзаға туыс, әрі құрмет тұтатын ақылшысы еді.

Әмудария – Орталық Азиядағы ең үлкен және суы мол өзен. Пяндж және Вахш өзендерінің қосылуына байланысты Әмудария (ежелгі атаулары: Әму, Оксус, Балх, Жәйхун) деп аталады. Ұзындығы 1415 шақырымды құрайды. Әмудария өзені Гиндукуш тауының (Ауғанстан және Пәкістан жеріндегі тау) солтүстік беткейінен бастау алады.

تاشكند و شاهرخيه كيم شاش و بناكت شهرلارى دور جنوبى باغ و ترمذ و كوهك
سوى شاليدىن اقرار سىرقندىن ايكى كروه بولغاي بوسو بيله سىرقند
اراسيدا بير پشته نوشوب تور كوهك دىرلار بورود مونونك توبىدىن اقرار
اوچون كوهك سوى دىرلار بوسودىن بير اولوغ رود ايرىب تورلار بلكه
درىاچه دور درغم سوى دىرلار سىرقندىنك جنوبى دىن اقرار سىرقندىن بير
شرعى بولغاي سىرقندىنك باغات و محلات و ينه نىچه توماناتى بوسو بيله
معموردور بخارا و قرا كولاكچه كيم اوتوز قيرق بغاچ يول ياوقلاشور كوهك

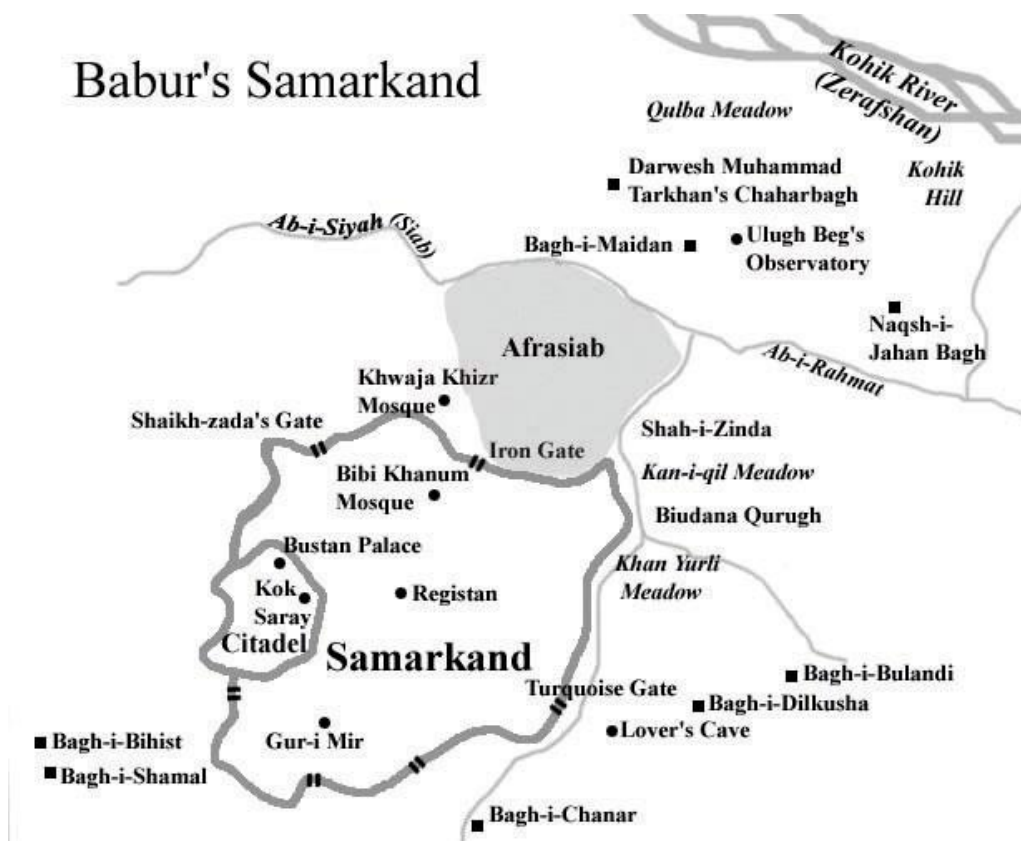
[6, 56 б.].

Kohak Suyı Simalıdım aqar. Samarqanddin iki kuroh bolğay. Bu su bilä Samarqand arasıda bir puštaı tüşüptür. Kohak derlär. Bu rüid muning tüpidin aqar üčün Kohak Suyı derlär. Bu sudtn bir uluğ rüid aynpturlar balk' daryâcâi dur, Darğam Suyı derlär. Samarqandning janübıdın aqar; Samarqanddin bir şar'ı bolğay. Samarqandningbāğāt u maballātı va yana neçä tūmānātı bu su bilä ma'mür dur [7, 93].

Құхақ өзенінен кішкене өзен десе де болғандай үлкен тоған тартылған, оны тұрғын халық Дарғам өзені деп атайды.

Бұл Самарқандтың оңтүстігін ала бір шери жерден ағып өтеді. Самарқандтың бақшасы да, айналасы, оның бірнеше тұмандары осы өзеннің суымен суарылады [9, 68 б.]. «Құхақ – Заравшан өзенінің көне аты. Орны бар табиғатта әр нәрсенің, Құхақтан қандырады нулар шөлін» [10, 322 б.]. Дарғам (өзбекше Дарғом) – Өзбекстанның Самарқанд облысындағы ежелгі суару арнасы.

Бабыр жазбасындағы Самарқанд жеріне қатысты бірнеше өзендер төмендегі карталық суретте бейнеленген.

Сурет 2. Бабырдың жазбаларындағы Самарқанд және оның маңайындағы жер-су аттары [7, 12 б.].

يعقوب اجازت بيركاندين سونك قزىل سو قوبى كوچوب اندراب سوبى نينك
قانليشيفه ياق توشولدى نانكلاسى ربيع الاول ابى نينك او اسطى دا جريدە

[6, 150].

Ya 'qubqa ijāzat bergāndin song Qizil Su qoyi kōsūr Andarāb Suyining qatılısıǵa yavuq tūsüldi

[7, 253 б.].

Якубты босатып, біз Қызыл Су арқылы

төмен қарай жылжып, бұл өзен Андараб өзенімен біріктірілетін жерге тоқтадық.

Андараб – Ауғанстандағы үлкен ағынның және ол құятын алқаптың атауы.

كېچە اوشول درەدا بولوب تانكلاسى اتلانىب بارىب كوتله كولىنى سىر قىلدىم
ھربانى تاغ نىنىڭ دامىنىسى واقع بولوبتور مانسنى سويى بو كولغە كىرار ايمىش
خىلى اولوغ كول بو ياقاسى دىن اول ياقاسى يىخشى كورونمايدور كولىنىڭ
اورتاسىدا بىر بلندى واقع بولوبتور كولىنىڭ اطرافىدا كىچىك كىمەكىنەلەر
خىلى بار اطرافىداغى كىنت لىغ ايل شور وغوغادا بو كىمەلەر كا كىرىب اوزلارنى

[6, 424 б.].

Ol keča ošol darada bolup tanglası atlanıp barıp Kotla kölini sayr qıldım. Bir yanı tağning dämanası vāqi' boluptur. Mänas-ni suyi bu kölğa (sic) kirar emis. Xayli ulug kölbu yaqasidin ol yaqasını yaxsi körünmäydür [7, 697 б.].

Біз бұл түнді алқапта өткіздік, ал таңертең мен атқа мініп, Күтила көлін тексердім. Ол барлық жағынан таулармен қоршалған; Манасни өзені бұл көлге құяды дейді. Көл өте үлкен; бір жағалаудан басқа жағалау сияқты көрінбейді.

Күтила көлі (Котла Дахар) – Харьковдағы үзік-үзік көл. Котла Дахар – Нұх тармағының батысында және қорғалатын Мохаммадпур орманының оңтүстік-шығысында орналасқан.

Манас – Үндістанның солтүстік-шығысындағы және Бутандағы (Қытайдан бастау алады) өзен. Ұзындығы 500 шақырым [2].

Гидронимдер бойынша мысалдарымызды түйіндейтін болсақ, «Бабырнамада» жоғарыда аталған өзен-көлдер бірнеше рет аталады. Яғни автор түрлі географиялық аймақтар бойынша өз жол бағытын өзгертіп отырған және соған сай жазба мұрада гидронимдердің алуан түрлері кездеседі. Қазіргі таңда автор көрсетіп кеткен атаулардың көпшілігі өзгеріссіз немесе аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшырап қолданылса, кейбіреулері басқаша атаумен беріліп жүр.

Таулы аймақтар сыртқы пішіні мен географиялық тұрғыдан кеңістікте орналаусымен айрықшаланатыны белгілі. Әдетте таулы аймақтардың оронимдерінде таудың жоғарғы бөлігін, тау, аңғар арасындағы қашықтықты білдіретін топонимдерді, сондай-ақ таудың етегін, түбін білдіретін топонимдерді білдіретін атаулар пайда болады [11, 69 б.]. «Бабырнамада» Бабырдың өмірлік жолында кездескен, әскери жорықтары мен саяхаттары т.б. байланысты кезіп өткен жерлеріндегі географиялық аймақ пен табиғатына байланысты тау-шатқалдардың әр алуан түрлері кездеседі. Жалпы, «Бабырнамадағы» оронимдер: Бара-Кух, Маноғал, Баминана тауы, Бадахшан мен Хутгалан, Хиңдукуша, Хупиан асуынан, Шахи Кабул, Диурин шатқалы, Кух-и Сафи, Хайбер, Дихи Якуб шатқалы, Газни, Сикри, Бари және Дулпура таулары, Гвалиара, Рантамбура, Читура, Манду және Чандири таулары, Сивалик-Парбат және т.б.

«Бабырнамада» Ферғана алқабының жүзге жуық географиялық атаулары тіркелген. Шығармада қолданылған топонимдердің бір бөлігі өзгеріссіз қалды.

Қазіргі уақытта тағы бір бөлігі әртүрлі фонетикалық өзгерістермен қолданылады.

Бабыр өз жазбасында атап өткен тау-жота атауларына бірнеше мысал келтірейік.

فضیلتی دا خیلی احادیث وارد بولوبتور قورغانی نینک شرق جنوبی جانبی دا
بیر موزون تاغ توشوبتور براکوهغه موسوم بوتاغ نینک قله سیدا سلطان محمودخان
بیر حجره سالیب تور اول حجره دین قوی راق اوشبو تاغ نینک توشوغیدا تاریخ

[6, 3 б.].

Qorganining Sarq-janūbi jänibida bir mawzūn tağ tüfüptür, Barā Kohğa mawsūm. Bu tağning qullasida Sulṭān-Mahmūd Han bir hujra saliptur [7, 4 б.].

Бекіністің оңтүстік-шығысында Бара-

Кух деп аталатын әдемі тау бар. Осы таудың басында Сұлтан Махмуд хан хужраны тұрғызды.

Баракух тауы – Сүлеймен тауы [12, 185 б.].

جانبی دین اقرار قورغاندین در یا بیر اوق آتیمی بولغای قورغان بیله دربانینک
شالی طرفیدا بیر تاغ توشوبتور متوغل آتلیق دیرلار کیم بوتاغ دا فیروزه گانی
وبعضی کنلار تاییلور بوتاغ دا بسبار بیلان بار خجند نینک اولاغی وقوش لاغی

[6, 5].

Qorgan bilä daryäning šimāl tarafida bir tağ tüsüptür, Manogal atlığ. Derlör kim bu tağda firoza käni va ba'zi kanlar tapılır [7, 7 б.].

Бекініс пен өзеннің солтүстігінде тау бар, Маногал деп аталады; бұл тауда көгілдір

шөгінділер мен басқа да кеніштер бар дейді.

Әлеуметтік және саяси себептерге байланысты атауын өзгерткен тау атауы осы – Маногал. Мунугил тауы – Мугул тауы [12, 185 б.].

ایدی کیم سین کاھرد واجرو اول کوه پایه نی بیرکیتیب خسرو شاه حصار وقتدوز
قورغانلاریدا اعتمادی کیشی لارینی قویوب اوزی واینی سی ولی بدخشان
وختلان تاغلارینی بیرکیتسونلار اوزبک ایش قیله المای یانغوسی دور دیب

[6, 149].

«Xusravšāh Hišār va Qunduz qorganlarida i'timad kišilari qoyup özi va inisi Vali Badaxšān va Xuttalan tağlarını berkitsünlär»* [7, 251 б.].

«Хусрау шах Хисар мен Қундуздың бекіністерінде адал адамдарды тастап, інісі Уәлимен Бадахшан мен Хутталан тауларын нығайта берсін».

Бадахшан – Пянджа өзенінің сол жағалауындағы таулы аймақ, Амудария

өзені мен Қукча өзенінің ағындарынан бастау алып жатыр. Үндістанға теңіз жолын ашу үшін Бадахшанның транзиттік орталық ретіндегі маңызды болды, өйткені Қытайдан Үндістанға, Иранға және Еуропаға керуен жолдары оның аумағынан өтті [13, 343 б.].

Хутталан (Хатлан) – Вахш және Пяндж өзендерінің арасындағы Памирдегі аймақ. Хутталан туралы тарихи деректерге

сүйенсек, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ш. Камолиддин мынадай мәлімет келтіреді: «Орта ғасырларда Хутталаңда Рустак Бик қаласы болған, оның түрік билеушісі Бик (бек) Назкөл көлінің жағасында асыл тұқымды жылқылар өсірген. Судан туылған жылқылар туралы

аңыз Түркістанның әртүрлі бөліктерінде танымал болды. Хулбук қалашығында хутгальдық жылқы бейнеленген үлкен тағам табылды. Хутталан атауы барлық түріктердің ішіндегі ең мықтысы болған хутгалах түркі халқымен байланысты» [14, 99 б.].

نارنج لار سارغايفان محلدا بسبار بخشى كورونور خيلى بخشى باغ دور كوه
سفيد نينك بهار نينك جنوبي دا واقع بولوبتور بنكش بيله نكنهارغه واسطه اوشبو
تاغ دور آتليق قه يول يوقتور توقوز رود اوشبو تاغ دين چيقلر بوتاغ دين هرگز
قار اوکسوماس بوجهت دين غالباً كوه سفيد دبرلار قوئي دا هرگز قار توشناس فاصله
نوشچى ليك يول دور بوتاغ دامنه سى بخشى هو اليق پرلار بار سولارى ساوق
بخ كه اندا هيچ اعتمياج بولمس آدينه پور قورغانى نينك جنوبي طرفيدىن سرخ

[6, 162-163 б.].

Koh-i Safed Niknaharning janubida vāqi' boluptur. Bangaš bila Niknaharga vāsita ošbu tağ dur. Atliğqa yol yoqtur. Toquz rūd ošbu tağdin čiqar. Bu tağdin qar hargiz öksümäs. Bu jihatdin ğālibā Koh-i Safed derlär. Qoyi jölgädü hargiz qar tüšmäs. Fāšila tüščilig yer düür. Bu tağ dāmanasida yaxsı havāliğ yerlär bar. Suları savuq, yax ihtiyāj bolmas [7, 273 б.].

Кух-и Сафид тауы Нингнахардың оңтүстігінде орналасқан. Бұл тау

Нингнахарды Бангаштан бөледі. Шабандоз үшін жол жоқ: бұл таудан тоғыз өзен ағып жатыр. Ондағы қар ешқашан кетпейді; сондықтан оны Кух-и Сафид деп атайды. Төменде, алқапта, қар ешқашан жүрмейді; қар мен қарсыз жолақ арасындағы қашықтық жарты күндік жолды құрайды.

Кух-и Сафид – Ақ тау (Иран тілдеріне қатысты генетикалық тұрғыдан сөздер: сафид (ақ): Кўлисафид – Ақ тау) [15, 72 б.].

بو التى دريادين اوزكا دريالار جون وكنك ورهت وكومتى وكره وسيرد وكنك
وينه قالين دريالاردور كيم بارى كنگ درباسيغه قاتيليب كنگ اوق انالور
شرق سارى اقيب بنكاله ولايتى نينك اراسى بيله اوتوب مييط قه توقولور
بارى نينك منبعى اوشبو سوالك پر بت تور بعضى دريالاردور كيم هندوستان

(Ильминский, 1857: 353).

Bu alti daryādin özgü daryalar, misl-i Jawn va Gang va Rapt va Gümti «va» Gaggar va Sarü

va Gandak va yana qalın daryālar dur kim barı Gang daryāsığa qatılıp Gang oq atanur. Sarq sari

aqır Bangāla vilāyatınınḡ arası bilā ötüp muhitqa töküür. Varınınḡ tamba'ı oşbu Sivālik Parbat tur [7, 582 б.].

Үндістанда осы алтыдан басқа өзендер бар, мысалы, Джунг, Канг, Рахаб, Хумти, Гагар, Сиру, Гандак және тағы басқалар Ганг өзеніне құйылатын және Ганг деп аталатын көптеген үлкен өзендер бар. Бұл өзен шығысқа қарай ағып, Бенгалия арқылы ағып, мұхитқа құяды. Бұл өзендердің бастауы **Сивалик Парбат** тауларында орналасқан.

Сивалик төбелері (Siwalik, санскриттік «Шива құдайына тиесілі» деген мағынаны білдіреді) – Үнді өзенінен шығысқа қарай 2400 км қашықтықта, ұзындығы 1700 км, биіктігі 2591 метрді құрайтын, Үнді субконтинентінің солтүстік бөліктері арқылы өтетін Брахмапутра өзенінің жанында орналасқан сыртқы Гималай тау жотасы [2].

Нанга-Парбат (санскриттік мағынасы – жалаңаш тау) – биіктігі 8126 м болатын Кашмир Гималайларының ең биік нүктесі және Тибет тауларының солтүстік-батысындағы тау сілемі [2].

Қазіргі кезде Бабыр хужра салған тау «Багишамал төбесі» деп аталады және бұл жер қазір керемет сәулет кешені бар «Бабыр ұлттық паркі» атанған. Худжра бүгінгі күнге дейін сақталмаған екен. Ал Әндіжан қаласындағы бұл саябақтың аумағында оған арналған үй-мұражай орналасқан. Мұражай үйінде жүздеген сирек кездесетін экспонаттар сақталған. Тұрақты экспозиция Бабыр мен оның Моғол әулетінен шыққан ұрпақтарының өмірі туралы баяндайды [16, 173 б.].

Қорытынды

Жазба мұрадағы өзен-көлдер мен бұлақтар, тау-қыраттар мен асулар бойынша мысалдар ұсынып, мазмұндық тұрғыда жіктеп, жүйелеуге тырыстық. Дереккөз ретінде «Бабырнаманың» шағатай нұсқасының факсимилесі, негізгі латын графикасындағы транскрипциясы және қазақ тіліндегі аудармасы қолданылды.

Бабырдың «Бабырнама» туындысы XV-XVI ғғ.тілінің ерекшеліктерін көрсететін, мамандар мойындағандай, топонимиканы

дербес ғылым ретінде дамытуға мүмкіндік берген «Орталық Азияның жауһары» болып табылады. Шынында да, бұл жұмыс – Орталық Азия, Оңтүстік Азия мен Үндістан жерлерінің тарихи топонимдерін зерттеуде сирек кездесетін дереккөздердің бірі.

«Бабырнама» шығармасындағы лингвистикалық тұрғыдан гидронимдер мен оронимдерді зерттеу барысындағы бірқатар нәтижелерді атап көрсетейік.

Біріншіден, бұл жазба мұрадағы дереккөздер лингвистикалық география тұрғысынан зерделенді. Топонимикалық топтардың ішіндегі сирек зерттелінетін гидронимдер мен оронимдер Бабырнама жазба мұрасы бойынша қарастырылды.

Екіншіден, Ұлы Жібек жолы бойынан өтетін керуендер, саяхатшылар және т.б. сол аймаққа қатысты табиғи-географиялық ерекшеліктерді ескерген. Яғни Бабыр өз естеліктерінде әрбір қоныстанған және жол жүріп өткен аймағына толыққанды сипат беріп, ондағы табиғи ресурстар байлығын, атап айтқанда, сулы, таулы аймақ па екенін айтып, халық үшін маңыздылығын түсіндіріп өтеді.

Үшіншіден, түркі әлеміндегі ғана емес, бүкіл әлемдік деңгейде зерттеушілердің қызығушылығын тудыратын бұл еңбектегі тілдік фактілерді айқындаудың маңызы зор. Себебі жазба мұра бойынша жасалынған тілдік талдаулар лингвистикалық география және тарихи ономастикаға үлес қосады және әлемдік тіл біліміндегі салыстырмалы-тарихи зерттеулерге құнды дереккөз болады.

Аталмыш жазба мұрадағы барлық табиғи орындар, атап айтқанда жер-су мен таулы аймақтарды сипатталудың тағы бір ерекшелігі – автор аймақтың географиялық, геологиялық және табиғи артықшылықтарын атап қана қоймай, сонымен қатар бұл жердің, елдің, таулардың, жайылымдардың, тау-жоталар мен бекіністердің және танымал адамдардың тағдыры мен оқиғалар желісін қамтиды. Мұндай деңгейде, яғни жан-жақты қамтылған бұл жұмысты қызықты, өз оқырманынан негізгі, әрі қосымша ақпарат беретін толыққанды мазмұнды құрылымдалған шығармалардың озық үлгісі дей аламыз.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен

BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кораев С. Топонимика. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Тошкент, 2006. – 320 б.
2. Академик сөздігі. [Электрондық ресурс] – URL: <https://dic.academic.ru/> (қаралған уақыты: 05.06.2022).
3. Носирова М.О. Педагогические мысли Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов международной научно-практической конференции. М.: Пробел-2000, 2020. – 660 с.
4. Muminova M.O. Issues of translation of toponyms in «Baburnoma» // Novateur publications journalnх, ISSN No: 2581-4230. – 2021. – volume 7, issue 4, Apr. P. 72-76.
5. Djurabaeva Z. Ecological terms in “Baburnama” Indonesian Journal of Innovation Studies [Электрондық ресурс]. – 2019. – URL: <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/277/143> (қаралған уақыты: 03.04.2022).
6. Бабура-наме: Изданы в подлинном тексте Н. Ильминским. 1857. Казань, 297 с.
7. Thackston W.M. Jr. Bâburnâma.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan’s Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
8. Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Му’джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы. Алматы, 2011. – 245 б.
9. Қожабекұлы Б. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
10. Науаи Әлішер. Хамса. Ләйлі-Мәжін. Ескендір қорғаны. Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2019. – 544 б.
11. Eshboev Yeshboyev B.T. Description of toponyms related to the geographical location of kashkadarya region // Научно-практическое периодическое издание «Экономика и социум» журнал. №10 (77). 2020. – P. 67-72.
12. Журабаева Г.С., Шарафутдинова Н.Х. Исследования топонимов ферганской долины в «Бабура-наме» // Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность: Сборник статей и тезисов докладов международной научно-практической конференции. М.: Пробел-2000, 2020. – 660 с.
13. Бартольд В. В. Бадахшан. Соч. Т. II. М.: Наука, 1965. – 5750 с.
14. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т.: «Шарк», 2006. – 192 с.
15. Захир ад-дин Мухаммед. Бабура Бабура-Наме. События года девятьсот двадцать шестого. «Восточная Литература» // Средневековые исторические источники Востока и Запада. [Электрондық ресурс]. 2010. – URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus7/Babur/frameset9.htm> (қаралған уақыты: 11.04.2022).
16. Сапашев О., Мансурбаева М. Лингвокультурный аспект топонимов в «Тарих-и Рашиди» // Материалы международной научно-практической конференции «Южная и Центральная Азия: исторические, политические, социально-экономические и культурные вопросы сотрудничества», посвященной 80-летию КазНУ им. аль-Фараби и 20-летию отделения индологии и туркологии. 2014. – 297 с.

К.К. Кенжалин, А.А. Данияр

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана

Оронимы и гидронимы в «Бабурнама»

Аннотация. Захир ад-дин Бабур – правитель, объединивший в одни руки могольские племена, основатель династии Моголов в Индии, потомок Чингисхана, старший сын Омара Шейха, выдающийся воин, поэт и гений, государственный деятель. Бабур – не только человек, хорошо разбирающийся в литературе, искусстве, истории, военном и государственном деле, но и лучший по вопросам экологии, географии, биологии. Автором были сделаны последовательные объяснения и определения объектов природы своего времени – воды, воздуха, почвы, гор, флоры и фауны.

Бабур свой жизненный путь начал в Средней Азии и приводит конкретные свидетельства в письменных источниках о местах обитания, проходящих через горы и перевалы, реки и озера в Афганистане и Индии. В «Бабурнаме» есть множество примеров оронимов и гидронимов с топонимической точки зрения. В данной статье дается географическое определение различных горных хребтов и холмов, рек и озер, ручьев, встречающихся на пути Бабура.

Ключевые слова: письменное наследие, Центральная Азия, Южная Азия, Индия, географическая точка, горная местность, дарья, озера, реки.

К. К. Kenzhalin, A. A. Daniyar

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Oronyms and hydronyms in “Baburnama”

Abstract. Zahir al-din Babur is a ruler who united the Mughal tribes in one hand, the founder of the Mughal dynasty in India, a descendant of Genghis Khan, the eldest son of Omar Sheikh, an outstanding warrior, poet and genius, statesman. Babur is not only a person well versed in literature, art, history, military and state affairs, but also the best in ecology, geography, biology, the author made consistent explanations and definitions of the objects of nature of his time – water, air, soil, mountains, flora and fauna.

Babur gives accurate references in written sources about his habitat, starting from Central Asia, passing through mountains and passes, rivers and lakes in Afghanistan and India. That is, «Baburnama» has a lot of examples of oronyms and hydronyms from a toponymic point of view. This article provides a geographical definition of various mountain ranges and hills, rivers and lakes, and streams encountered on the paths of Babur.

Keywords: written heritage, Central Asia, South Asia, India, geographical region, mountainous area, daria, river-lake.

References

1. Korayev S., 2006. Toponimika [Korayev S. Toponymy]. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. Toshkent, 2006 – 320 p. [in Uzbek].
2. Akademik sozdigi [Academic dictionary]. Available at: <https://dic.academic.ru/> (accessed 05.06.2022). [in Russian].
3. Nosirova M.O. Pedagogicheskie mysli Alishera Navoi i Zahiriddina Muhammada Babura [Nosirova M.O. Pedagogical thoughts of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur]. Intellektual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost': Sbornik statej i tezisov dokladov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The intellectual heritage of Zahiriddin Muhammad Babur and modernity: A collection of articles and abstracts of reports of the International Scientific and Practical Conference]. (Moscow, Probel-2000, 2020, 660 p.), [in Russian].
4. Muminova M.O., 2021. Issues of translation of toponyms in «Baburnoma». Novateur publications journalnx. Vol. 7, Is. 4. P. 72-76.
5. Djurabaeva Z. Ecological terms in “Baburnama” Indonesian Journal of Innovation Studies (IJINS). Available at: <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/277/143>. (accessed 03.04.2022).

6. Babur-name: Izdany v podlinnom tekste N. Il'minskim [Babur-name: Published in the original text by N. Il'minsky]. (Kazan, 1857, 297 p.), [in Chagatai].
7. Thackston W.M. Jr. Bâburnâma.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.] (Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993, 902 p.).
8. Komekov B.E., Il'yasova Z.S. Jakuttyn «Mu'dzham al-buldan» (XIII g.) zhagrafiyalyk zhinagy [Komekov B. E., Ilyasova Z. S. Geographical collection of Yaqut «Mu'jam Al-Buldan» (XIII century)]. (Almaty, 2011, 245 p.), [in Kazakh].
9. Kozhabekuly B., Zakhir ad-din Mukhammed Babur. Baburnama. (Almaty, Atatek, 1993, 448 p.), [in Kazakh].
10. Nauai Alisher. Khamsa. Laili-Mazhin. Eskendir korgany [Khamsa. Laili-Mazhin. Eskendir mound]. (Nur-Sultan, «Gylым» baspasy, 2019, 544 p.), [in Kazakh].
11. Eshboev Yeshboyev B.T.. Nauchno-prakticheskoe periodicheskoe izdanie «Jekonomika i socium» zhurnal. [Description of toponyms related to the geographical location of kashkadarya region]. No.10 (77). 2020. P. 67-72.
12. Zhurabaeva G.S., Sharafutdinova N.H. Issledovaniya toponimov ferganskoj doliny v «Babur-name» [Dzhurabayeva G.S., Sharafutdinova N.H. Research of toponyms of the Fergana valley in «Babur-name»]. Intellectual'noe nasledie Zahiriddina Muhammada Babura i sovremennost': Sbornik statej i tezisov dokladov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The intellectual heritage of Zahiriddin Muhammad Babur and modernity: A collection of articles and abstracts of reports of the International Scientific and Practical Conference]. (Moscow, Probel-2000, 2020, 660 p.). [in Russian].
13. Bartol'd V.V., 1965. Badakhshan.Soch. T. II. [Barthold V.V., 1965. Badakhshan.Work]. (Moscow, Nauka. 5750 p.), [in Russian].
14. Kamoliddin Sh.S. Drevnetyurkskaya toponimiya Srednej Azii [Kamoliddin S.S. Ancient Turkic toponymy of Central Asia]. (Tashkent, «Shark», 2006, 192 p.). [in Russian].
15. Zahir ad-din Muhammed Babur. Babur-Name. Sobytiya goda devyat'sot dvadcat' shestogo. «Vostochnaja Literatura» [Zahir al-din Mohammed. Babur Babur-Name. Events of the year nineteen twenty-six. «Oriental Literature»]. Srednevekovye istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada [Medieval historical sources of the East and West]. Available at: <https://www.vostlit.info/Texts/rus7/Babur/frametext9.htm>. (accessed 11.04.2022). [in Russian].
16. Sapashev O., Mansurbaeva M., Lingvokul'turnyj aspekt toponimov v «Tarih-i Rashidi» [Sapashev O., Mansurbaeva M. Linguocultural aspect of toponyms in «Tarikh-i Rashidi»]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Juzhnaja i Central'naja Azija: istoricheskie, politicheskie, social'no-jekonomicheskie i kul'turnye voprosy sotrudnichestva», posvjashhennoj 80-letiju KazNU im. al'-Farabi i 20-letiju otdelenija indologii i turkologii [Materials of the international scientific and practical conference «South and Central Asia: historical, political, socio-economic and cultural issues of cooperation» dedicated to the 80th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University and the 20th anniversary of the Department of Indology and Turkology]. 2014. 297 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – Ph.D., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Данияр Әлия Ахмедияқызы – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – Ph.D., Associate Professor, of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Daniyar Aliya Ahmediyakyzы – doctoral Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.